

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI
CSÁSZÁR ELEMÉR

NEGYVENEDIK ÉVFOLYAM

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK FÖLHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST 1930

Magy. i. II.

1602/XL.

Pallas részvénytársaság nyomdája, Budapest, V., Honvéd-u. 10.
Felelős vezető: Tiringér Károly műszaki igazgató.

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Gálos Rezső</i> : Mikes Kelemen műveltségi forrásai	17, 129
<i>Hegedűs Zoltán</i> : Kazinczy-ünnepély 1859-ben és a Kazinczy-alap története 1870-ig	43
<i>Honti János</i> : A Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténete	304
<i>Nagy József</i> : Új elmélet az irodalomtörténetről	385
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : A magyar népszínmű bécsi gyökerei	143
<i>Romhányi Gyula</i> : A magyar politikai vígjáték fejlődése	277, 413
<i>Timár Kálmán</i> : Domonkos-rendi magyar kódexek	265, 397
<i>Timár Kálmán</i> : Szántó (Arator) István irodalmi tervei	34, 161
<i>Trencsényi Károly</i> : Arany János lappangó írásai	257
<i>Voinovich Géza</i> : A Daliás idők tervei s első kidolgozása	1

ADATTÁR.

Adalék Balassi Bálint élettörténetéhez. <i>Lukcsics Pál</i>	93
Barclay Argenisének első magyar verses fordítása. <i>Vasáry Dalma</i>	98
Bessenyei Anna és Bessenyei Boldizsár versei. <i>Gulyás József</i>	99
Adatok Bessenyei életéhez és munkásságához. <i>Waldapfel József</i>	86
A «Csordapásztorok» karácsonyi ének szerzője. <i>Pataki Henrik</i>	94
Dézsi András «Világ kezdetitől ...» c. költeményének keletkezési éve. <i>Vértess O. András</i>	363
Eötvös József báró levelei fiához Eötvös Loránd báróhoz. II. közl. <i>Morvay Győző</i>	52
Gyulai Pál levele Haynald érsekhez. <i>Timár Kálmán</i>	229
Adalék Hajnal Mátyás életéhez. <i>U. az</i>	360
Hatvani István orvosi levele. <i>Kozocsa Sándor</i>	97
Katona drámái és kéziratok. <i>Waldapfel József</i>	341
Két ismeretlen Kazinczy-levél. <i>Rexa Dezső</i>	80
Kisfaludy Sándor levelei Heckenasthoz. <i>Gálos Rezső</i>	218, 457
Kortörténeti érdekességű levelek az ötvenes évekből. <i>U. az</i>	77
Láng Adám Genovéva-drámája. <i>Waldapfel József</i>	474
A legrégibb magyar emlékkönyv. <i>Gulyás József</i>	477
Lupuj vajda történetének ismeretlen változata. <i>Szabó T. Attila</i>	353
Madách levele Haynald Lajoshoz. <i>Timár Kálmán</i>	228
XVI. századi magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a Zsélyi levéltárból... <i>Lukcsics Pál</i>	221
Históriás ének a Pálffy-család hőseiről. (1734). <i>Gulyás József</i>	230
Pápai Páriz Ferenc levele. <i>Kozocsa Sándor</i>	96
Felsővadászi Rákóczi Zsigmond epitaphiuma 1603-ból. <i>Lukcsics Pál</i> ..	228
Riedl Frigyes Arany-tanulmányának eszmecsírái. <i>Trencsényi Károly</i> ...	69
Szántó (Arator) István nekrológja. <i>Timár Kálmán</i>	84
Szász Károlynak Szemere Miklóshoz intézett levelei. (1862—1877). <i>Perényi József</i>	101, 184
Szemere Miklós irodalmi hagyatékából. <i>U. az</i>	323, 433

	Lap
Szigligeti kiadatlan népszínműve. <i>Romhányi Gyula</i>	463
Színészettörténeti adalék. <i>Kozocsa Sándor</i>	95
Táncz Menyhért származása. <i>Timár Kálmán</i>	360
Gróf Teleki verse a Toleranciáról. <i>Gulyás József</i>	359
Toldy Ferenc levelei Szász Károlyhoz. <i>Szász Károly</i>	175
Torna Borbála sírverse 1688-ból. <i>Hegyaljai Kiss Géza</i>	361
Tóth Kálmán három eddig ismeretlen költeménye. <i>Zámbo Aurél</i>	362
Verseghy egy ismeretlen bölcselmi költeménye. <i>Horváth Konstantin</i>	448
Verseghy Ferenc egy ismeretlen verses regénye. <i>U. az</i>	195
Vörösmarty emlékezete a debreceni szenátusban. <i>Dercze Lajos</i>	365
Adalékok Vörösmarty költői munkásságához. <i>Brisits Frigyes</i>	464

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Bessenyei György: Tariménes utazása. <i>Hegedüs Zoltán</i>	484
Demény Mária: Az újabb magyar népszínmű története. <i>Szinnyei Ferenc</i>	486
Décsi Lajos: XVI. századbeli magyar költők művei. <i>Horváth Cyrill</i>	233
Dóczy Jenő: Arany János. <i>Császár Ernő</i>	111
Doktori értekezések 1929—30-ban. I. közlemény. <i>Szinnyei Ferenc</i>	485
Dugonics András szegedi monografiája. — <i>L Z</i> —	112
Esterházy Miklós nádor iratai. I. k. <i>Kerekes Emil</i>	237
Fereczky Géza: Zrínyi idilljeinek és életének kapcsolata. <i>Szinnyei Ferenc</i>	486
Dr. Futó Jenő: Gárdonyi Géza. <i>Kékyl Lajos</i>	480
György Lajos: La Vie intellectuelle des Hongrois de Transylvanie. <i>Morvay Győző</i>	110
Halmi Bódog: Molnár Ferenc az író és az ember. <i>U. az</i>	109
U. az: Móricz Zsigmond az író és az ember. <i>U. az</i>	483
J. Hankiss et G. Juhász: Panorama de la Littérature Hongroise contemporaine. <i>Kocsis Lénárd</i>	479
Hofbauer László: Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig. <i>Szinnyei Ferenc</i>	488
Jenei Ferenc: A világi irodalmi műfajok kéziratos énekeskönyveinkben. <i>U. az</i>	487
Katona emlékkönyv. (Szerk. Hajnóczy Iván) <i>Hegedüs Zoltán</i>	238
Kokas Endre: Az 1880-as évek irodalmi élete. <i>Szinnyei Ferenc</i>	487
Kujáni János: Adalékok a magyar színjátszás és színpadi szavalat történetéhez. <i>U. az</i>	485
Lukcsics Pál: Szent László ismeretlen legendája. <i>Horváth Cyrill</i>	366
Szabó Anna: Szentiványi Mihály összes költeményei. <i>Szinnyei Ferenc</i>	487
Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és haláloságyán tett vallomása. Közzéteszik és feldolgozták: dr. Mikes Lajos és Dernői Kocsis László. <i>Tóth Lajos</i>	370
Terbe Lajos: Petőfi és a nép. <i>Szinnyei Ferenc</i>	488
Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. <i>Molecz Béla</i>	108

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1929. év első fele. (II., befejező rész) <i>Kozocsa Sándor</i>	113
Az 1929. év második fele. <i>U. az</i>	240, 375
Az 1930. év első fele. I. közl. <i>U. az</i>	489

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

	Lap
Abafi Lajos 32, 137—138, 342, 345, 350	
Abelard	65
Abonyi Lajos	482
<i>Actus Apostolorum</i>	408
Ady Endre	479, 484
Ágai Adolf	418, 422—423
Almásy Tihamér 418; — <i>Miniszteri tárcsa</i>	431
Amade László	19, 22
Ambrus Zoltán	109
Andrássy Gyula gróf	46—51
Angyal Dávid	457
Anonymus	29
Anzengruber	157
<i>Apologia</i>	165
Apor-k.	206, 267
Apor Péter.. 21—22, 134, 358—359	
<i>Apostolok méltósága</i> 267—268, 275, 402	
Áprily Lajos	111
Aranka György	488
Arany János 1—4, 9—10, 12—13, 17, 103, 106, 111, 178, 257, 264, 280, 325, 373, 445—446, 477, 482; — <i>A köpenyeg</i> 257; — <i>A poloska</i> 263; — <i>Barátomhoz</i> 373; — <i>Bolond Istók</i> 446; — <i>Daliás idők</i> 8—9, 12, 15—16; — <i>Elveszett alkotmány</i> 298; — <i>Falusi mulatság</i> 373; — <i>Hajnali kürt</i> 1; — <i>Jóka ördöge</i> 16; — <i>Katalin</i> 15; — <i>Kisebbségi költeményei</i> 69—77; — <i>Koszorú</i> 445; — <i>Láza albuma</i> 257—258; — <i>Nagyidai cigányok</i> 16; — <i>Nagyobb elbeszélő költemények</i> 69—77; — <i>Reviczky Szévérről</i> 259; — <i>Toldi</i> 5, 9, 12, 15; — <i>Toldi estéje</i> 1, 6—7; — <i>Toldi szerelme</i> 1—4, 6, 11, 13, 15, 262, 477	
Arany János Társaság	111
Arany László	1, 5, 263

	Lap
Aranyaszájú Szent János	21
Aristophanes	414
Asbóth János	418
Auerbach 157; — <i>Dorfgeschichte</i>	146
Aurora	280
Babits Mihály	479
Bajza József 149, 220, 282, 441; — <i>Apotheosis</i>	46
Baksay Sándor	262
Balassa Mária grófnő	405
Balassi Bálint	28—29, 93, 234
<i>Balassi-komédia</i>	283
Ballagi Géza	88
Balog István 150—151, 153, 350; — <i>Cserni György</i> 150; — <i>Ludas Matyi</i>	153
Barclay 98; — <i>Argenis</i>	98—99
Baróti Szabó Dávid	174
Bartalis János	480
Bartalus István	261
Bartay Endre	154
Bartóky József	480
Bartucz Lajos, <i>Katona József földi maradványainak exhumálása</i>	239
Báthori László bibliafordítása ..	406
Bayer József	151
Bayle, <i>Spectateur</i>	138
Bauerle 151, 153, 156; — <i>Aline</i> ..	148
Beck Károly	260
Bécsi képes krónika	368
Beniczky Gáspár	21, 25, 32
Beöthy Zsigmond, <i>Követválasztás</i>	295
Beöthy Zsolt	385, 485
Béranger 446; — <i>O, Manuel, la France, s'est levée!</i>	374
Berczik Árpád 418, 423—425, 428, 431; — <i>A fertálymágnások</i> 419—422; — <i>Bach-huszárok</i> 421—422; — <i>Miniszterválság</i> 432; — <i>Népszerség</i> 420—422; — <i>Protekcio</i> ..	431

	Lap		Lap
Bérczy Károly.....	333—335	Császár Elemér 17, 134, 141, 239,	
Berde Mária.....	111	350, 485, 488	
Beregszászi Péter 165, 169—171;		Császár Ferenc	327—333
— <i>Apologia</i>	170	Csepreghy, <i>A sárga csikó</i>	160
Bergson	396	Cserey Farkas	80—82, 134
Berzsenyi Dániel	278	Csokonai Vitéz Mihály	283
Bessenyei Anna 99; — Boldi-		Csoma-k.	304, 309
zsár	100—101	<i>Csordapásztorok</i>	94
Bessenyei György 86—93, 141,		Csúry Bálint	111
179—180, 278, 488; — <i>Hu-</i>		Czech-k.	266—268, 404—405
<i>nyadi</i> 484; — <i>Kedvetlen</i>		Cziráky János gróf.....	50
<i>okos</i> 88—89, 92; — <i>Podotz</i>		Czuczor Gergely	190
<i>és Kazimir</i> 92; — <i>Podroktz</i>			
<i>krónikája</i> 88—89, 92; — <i>Tari-</i>		Dante	332
<i>menes</i> 91—92; — <i>Természet</i>		Dávid Ferenc 41—42, 163; —	
<i>világa</i>	92	<i>De falsa et vera cognitione</i> ..	163
Bethlen Margit grófnő.....	372	Deák Ferenc	48, 417—418, 424
Birk-k.	266—268, 270, 401	Debreceni-k.	402, 411
Biró Vencel	111	Dékány István	43
Boccaccio	133, 236	Demény Mária.....	486
Bod-k. 267—268, 397, 402—403,		Demosthenes	443
409, 411		Derecskei Ambrus	169
Bodó (Bodonyi István).....	163	Dessewffy Emil gróf....	47—59, 51
Bohn	140	Dézi András 363; — <i>Világ kez-</i>	
Boldog Margit	272, 275	<i>detitől lött dolgokról</i>	364
Bolond Miska.....	417, 422—423	Dézi Lajos 233—237, 304—305, 309	
Bonfini	235	Divatesarnok	331—332
Bonnac	134	Dobrowszky	444
Bonnacné 129—132, 134, 137—138		Dobsa Lajos 193; — <i>Március</i>	
Borbély István	111	<i>15-e</i>	303
Bornemisza Pál.....	226	Dóczy Jenő	111—112
Bornemisza Péter	226	Domokos-legenda.....	267, 268
Boros Fortunát	357	Döbrentei Gábor.....	347, 488
Borsszem Jankó 422—423, 426, 428		Döbrentei-k.	266—267
Böröcz Marcell	265	<i>Dubnici krónika</i>	11, 368
Brassai Sámuel 104, 340, 441, 447		Dugonics András	14, 112, 278
<i>Breviarium praedicatorum</i>	269	Durazzói Károly	3
Brodaries	222, 223, 225	Drugeth Miklós.....	4
Bródy Sándor	484		
Budai Ferenc 7, 11, 460; — <i>Ma-</i>		Egressy Gábor ..294, 444—445, 486	
<i>gyarország polg. lexicon</i>	3	<i>Emlény</i>	219—220, 457, 459, 461
<i>Budai Krónika</i>	268	Eötvös József báró 53—68, 159,	
Burke	443	441, 445; — <i>A falu jegyzője</i>	
Bussy	133	299; — <i>Éljen az egyen-</i>	
Byron	446	<i>lőség</i>	294—297
<i>Catéchisme de Montpellier</i>	141	Erdélyi Irodalmi Szemle.....	110
Cervantes, <i>Don Quijote</i>	311	Erdélyi János	1, 45, 322
<i>Chanson de Roland</i>	310	Erdélyi József.....	480
<i>Chemin royal de la croix</i>	132	Erdélyi Múzeum Társaság	111
Cicero	21, 443	Erdélyi Pál	463
<i>Confiteor</i>	269	Érdy-k.	408
<i>Conversations lexicon</i>	218	Erneyi Mihály.....	147
Cornides-k.	266—268, 399, 402	Érsekujvári-k 266—268, 271, 273,	
Creuzin, Adolf: <i>Genovefa, Pfalz-</i>		399, 401, 403, 405, 407—410, 412	
<i>gräfin am Rhein</i>	476	Eschenbach, <i>Parzival</i>	311
Croce, Benedetto	387	Esterházy Miklós nádor	237
Csányi János	238	Évva András	44—46, 48—50

	Lap
Faludi Ferenc..	19, 22, 24, 31, 174
Fáy András	322, 327, 438, 460—461
Fejér Antal	99
Fénelon	131
Ferenczi Zoltán.....	371
Ferenczy Géza	486
Ferrari Zsigmond.....	266
Fessler	10—11, 460
Festetics-k.	268
Fichte	386
Figyelő	443
Földes Gyula.....	480
Fraknói Vilmos.....	486
Futó Jenő	480—483
Gaál György.....	443
Gaál József 281; — <i>A peteskei</i> <i>nótárius</i> 148, 152—154, 156, 159; — <i>A vén sas</i>	293, 295
Galeotti.....	11
Garay Alajos, <i>Betulia hőlgye</i> ..	259
Garay János	282
Gárdonyi Géza 480—484; — <i>An-</i> <i>nuska</i> 482; — <i>Az én falum</i> 482; — <i>Pöhlölyék</i>	482
Gegő Elek	305—306, 314—315
Genováva-dráma.....	474
<i>Gesta Ungarorum</i>	368—369
Gleich	156
Goethe 54, 103, 106, 391—392, 442	
Gogoly	257
Gomberville	23
Gomez 23; — <i>Les journées</i> <i>amusantes</i> ...	131, 132, 133, 140
Gömöri-k. 264, 267—268, 270—275, 398—399, 403—405	
Gönczy Sz. Sámuel	350
Gracian	24
Gragger Róbert 131, 267, 405—406	
Granadai Lajos	40, 167
Greguss Ágost 183, 263, 321, 416; — <i>A levél</i>	416
Grillparzer.....	109, 152
Guary-k.	266
Gulácsy Irén	111
Gulácsy Pál, <i>Magyar életrajzi</i> <i>lexikon</i>	239
Gvadányi József	152
Gyallay Domokos	111
Gyárfás Elemér.....	111
Gyöngyösi-k.	266
György Lajos	111, 474
Gyulai Pál 12—13, 106, 112, 144—145, 155, 178—179, 229—230, 257, 263, 341, 345, 385, 421, 443—444, 486	
Gyurmán Adolf	238

	Lap
Haeften, <i>Regia crucis via</i> 132, 133, 142	
Hafner, <i>Pikkó hertzeg</i>	147
Hajnal István	237
Hajnóczy Iván 343—345; — <i>Katona emlékek Kecskeméten</i> 238; — <i>Katona életének és</i> <i>műveinek bibliográfiája</i>	234
Halmi Bódog... 109—110, 483—484	
Hankiss János.....	479
Harsányi Lajos.....	480
Hatvani István	97—98
Havas Petőfi-kiadása	373
Hazucha, <i>Halley üstökös</i>	153
Haynald Lajos.....	228—230
Hebbel	260
Heckenast 79, 178, 218—221, 457—463	
Hegedüs Géza, <i>Bessenyei és</i> <i>Tariménés</i>	485
Heine	338, 446
Heinlein István	219, 457—458
Heinrich Guszláv	309, 480
Helmezy	444
Heltai Gáspár	161
Herczeg Ferenc 371—372, 432, 484; — <i>Kéz kezét mos</i>	431
Heusler	156
Hofbauer László.....	488
Holberg	153
Holik Flóris.....	402
Homerós 324; — <i>Odysseia</i>	15
Honderü 103, 105, 292, 294—295, 297, 300	
Horatius	394, 434, 437
Horvát Árpád	372
Hováth Cyrill	265, 402—403
Horvát István 266, 268, 271; — <i>Nagy Lajos védelme</i>	10
Horváth János	395, 487—488
Horváth-k.	266—268, 397—401
Horváth Lázár, P. 278, 292—293, 297, 373, 461	
Horváth Mihály.....	2—3, 8
Hriágyel Márton.....	99
Hugo, Victor 189, 259, 442, 446, 463	
Illyés József	480
Ilosvai Selymes Péter 1, 4—5, 8, 11, 13—14	
<i>Imitatio Christi</i>	39—40
<i>Instruction chrétienne</i>	131, 132
<i>Instruction de la jeunesse</i>	132
irodalmi élet	394—396
irodalmi tudat.....	395
Jakab Elek	236
Jakabffy Elemér	111

	Lap		Lap
Jakubovich Emil.....	267	Kisfaludy Károly 78—79, 109,	
Jankovich Miklós 398—399; —		278—283	
töredék.....	407	Kisfaludy Sándor 220—221, 278,	
Jénaki István.....	358	285, 457—463; — <i>Az utolsó</i>	
Jenei Ferenc.....	482	<i>nemesi fegyverre kelés 1809-</i>	
Joannes de Vercellis.....	272	<i>ben</i> 220, 461; — <i>Balassa Bálint</i>	
Jókai Mór 15, 109, 193, 262—263,		219—221, 457—459; — <i>Bánk</i>	
482; — <i>Az új földesúr</i>	422	220, 461; — <i>Dárdai ház</i> 284; —	
Joó János.....	169	<i>Gyula szerelme</i> 219—221; —	
Jordánszky-k. 266, 268, 271, 399,		<i>Himfy szerelmei</i> 218; — <i>Hu-</i>	
405—409		<i>nyady</i> 219; — <i>Lelkes magyar</i>	
Jósika Miklós báró.....	220, 460	<i>leány</i> 284; — <i>Magyar játé-</i>	
Juhász Géza.....	479	<i>szín</i> 219; — <i>Regék</i> 218; —	
Juhász Gyula.....	480	<i>Regeköltőnek hatthyudala</i> 220,	
		461; — <i>Viola és pipacs</i> 219—	
Kaiser, Friedrich, 157, 160; —		221, 457	
<i>Stadt und Land</i>	146	Kisfaludy-Társaság 179, 183, 194, 487	
Kájoni János.....	357—358	Kisfaludy Zsigmond.....	30
Kájoni-k.....	358	Kóbor Tamás.....	109
Kállay Ferenc.....	8	Kocsis László, Dernői.....	371—372
Kanyaró Ferenc.....	486	Kokas Endre.....	487
Karácsonyi János.....	111, 265, 267	Komócsy József.....	446—447
Kardos Albert.....	304, 309—310	Koncz József.....	355
Kardos Lajos.....	257—258	Kossuth Lajos 279, 282, 288, 301, 461	
Kassák Lajos.....	480	Koszorú.....	257, 259
Katona István, <i>Historia critica</i>	17	Kosztolányi Dezső.....	480
Katona József 238—239, 278,		Kotzebue.....	153, 281
341—353; — <i>A borzasztó to-</i>		Kozma Andor.....	480
<i>rony</i> 342; — <i>Aubigny Cle-</i>		Kölcsy Ferenc 44, 278, 322—	
<i>mentia</i> 342; — <i>Bánk bán</i>		324, 460; — <i>Hymnus</i> ...	44—45
342—344, 348, 350, 441, 444;		Kristóf György.....	111
— <i>Hédervári Czeczilia</i> 348;		Krisztina legenda... 268, 397—401	
— <i>Jeruzsálem pusztulása</i>		Kriza-k.....	266—268, 399
342—343, 347, 350, 353—354;		Krúdy Gyula.....	372
— <i>Jolánta</i> 349; — <i>Lutza</i>		Krúszelyi Erzsébet.....	111
<i>széke</i> 347, 350; — <i>Mombelli</i>		Kujáni János.....	485
<i>grófok</i> 350; — <i>Monostori</i>		Kulesár-k.....	267
<i>Veronka</i> 342; — <i>Rózsa</i> 350;		Kürti Menyhért.....	131
— <i>Ziska</i>	342—343, 352		
Katona Lajos.....	480	Ladó Bálint, P.....	165
Kávéforrás.....	418, 424	Lafontaine.....	133
Kazinczy Ferenc 23, 44, 46, 49,		XIV. Lajos.....	19
78, 80—83, 108, 147, 175, 458;		Lamartine.....	189
— arcéle 81; — emlékünne-		Láng Ádám János 474—477; —	
pélyek 44; — sirja 46; —		<i>Genovéva</i> 474—477; — <i>Tündér</i>	
<i>Emlény</i> 47; — <i>Hamlet for-</i>		<i>Ilona</i> 151; — <i>Verbuálás</i> ...	156
<i>dítása</i> 147; — <i>Magyar Pan-</i>		Lányi-k.....	274, 405, 408
<i>theon</i> 83; — <i>Napló</i>	81	Laskai Csikós Péter.....	165, 171
Kazinczy Gábor... 48—49, 434—443		Laskai Osvát.....	41
Kazinczy-k.....	397, 399, 401, 412	Le Bret.....	10
Kékay Lajos.....	482	Legény Kató.....	274—275
Kelemen Lajos.....	353, 357	Leopardi.....	326
Kemény Zsigmond... 112, 193, 195		<i>Letania maior</i>	269
Kertbeny Károly.....	326	Lévay József 15, 47, 131, 187,	
Keszthelyi-k.....	266	335, 337, 439; — <i>Kazinczy-</i>	
Kézai.....	317	<i>emlék</i>	47
Király György 31, 131—133, 235, 480		Liszka Béla.....	239
Kisdi-féle énekeskönyv.....	94—95	Lobkowitz-k.....	402—403, 411

	Lap		Lap
<i>Löweni Mária-síralom</i> 267—268,		Nagy Miklós	102
270, 405		Nagyszombati-k. 266—267, 410—412	
Lucretius Carus	390	Négyesy László	22, 480
Lugosi Döme	112	Némethy Lajos	265—267
Lugossy István	7, 439	Nemzeti Színház	485—486
Lukcsics Pál	366—370	Népszínház	485—486
<i>Lupuj vajdarol valo ének</i>	355	Nestroy 145—146, 148, 156, 158;	
		— <i>Judit und Holofernes</i>	
Madách Imre 228—229, 414; —		146; — <i>Lumpacivagabundus</i>	
<i>Civilisator</i>	414—416	150—151; — <i>Umsonst</i>	160
Makkai Sándor	111	Ney Ferenc, <i>Kalandor</i>	143, 154
Margit legenda 266—268, 270,		<i>Nibelung-ének</i>	259, 310
272, 398, 401		Nyelvemléktár	267, 269, 272
Marinelli, <i>Der Ungar in Wien</i>	146	nyelvújítás	108—109
Márki Sándor	32	Nyirő József	111
Marton Sándor, <i>Katona József</i>		Nyugat	484
<i>költői öntudatossága</i>	238		
Meisl, <i>Három évszázad</i> ...	153, 156	Obernyik Károly, <i>Magyar kíván-</i>	
Melieques N. de, <i>Le caractère</i>		<i>dorlott a bécsi forradalom</i>	
<i>des vrais chrétiens</i>	131	<i>alatt</i>	303
Melius Juhász Péter	226	Oláh Gábor	480
Mikes Kelemen 17—22, 26—29,		Oláh Miklós	11
31—33, 129—142; — <i>Az idő</i>			
<i>jól eltöltésének módgya</i> 23—24,		Pákh Albert	46
142; — <i>Ifjak kalauza</i> 22—23,		Pálffy János	441
31, 131—133; <i>Mulatságos</i>		Pántzél Dániel, <i>Bibliotheka</i> ...	17
<i>napok</i> 133, 141; — <i>Török-</i>		Pap Gyula	261
<i>országi Levelek</i> 17, 19, 23—25,		Pápai Pál	267
32—33, 129, 133, 137—139,		Pápai Páriz Ferenc	96—97
141—142		<i>Pármai veszedelem</i>	230—232
Mikes Lajos	371—373	Pázmány Péter	37, 174, 237
Mikó Imre gróf	440	Pécsi Lukács	173
Millien, <i>La Moisson</i>	258	Pekár Gyula	109, 484
Minerva	389	Pekháta Károly	152
Mocsáry Lajos	438	<i>Példák könyve</i> 267—270, 275,	
Molnár Ferenc 109—110; —		401—402, 409—412	
<i>Liliom</i> 110; — <i>Ördög</i>	110	Perényi József	94
Monoszlai András 166, 173; —		Perinet, <i>Die Schwestern von</i>	
<i>A képek tiszteletéről</i> 166; —		<i>Prag</i>	147
<i>A szentek segítségéről</i>	166	<i>Pesti M. Társ. Első darabja</i> ...	88
Montesquieu	138	Pesti Napló	45, 47, 79
Móricz Zsigmond	479, 483—484	Péterfy Jenő	262
Munkácsy János 151; — <i>Gara-</i>		Péteri Takáts József	218
<i>bonciás diák</i>	151—152	Petőfi Sándor 1, 12, 49, 69, 193,	
Muzslai János, <i>Megyei élet</i> ...	431	261, 325—326, 370—374, 446,	
Müncheni-k.	408	481—482, 488; — <i>Alku</i> 488;	
		— <i>Béranger legújabb dala</i>	
Nádor-k. ...	266, 270—271, 410—412	374; — <i>Boldog éjjel</i> 488; —	
Nagy Ignác, <i>Ármány és szerelem</i>		<i>Egész világ a harcmezőn</i> 374;	
300—301; — <i>Egyesüljünk</i>		— <i>Hortobágyi korcsmárosné</i>	
284—288, 290—291; — <i>Hősök</i>		<i>angyalom</i>	488
285; — <i>Rontó Pál</i> 284; —		<i>Petőfi «önjellemzése»</i>	374
<i>Tisztújítás</i> 277, 282, 284,		Petőfi Zoltán	372
287—288, 290—295, 297,		Pintér Jenő	158, 234, 400
299—300, 424, 428—429; —		Piry-hártya	405
<i>Torzképek</i> 284; — <i>Vasorrú</i>		Platon	324, 392
<i>bába</i>	284	Podhrásky, <i>Budai krónika</i> ...	11
Nagy István <i>Faust</i> -fordítása ...	259		

	Lap
Possevino Antal és művei 34—35,	257
39, 42, 161—167, 173,	270
Pozsonyi-k.....	266
Pray György.....	272
Prohászka Ottokár.....	480
Putnoki János 477; — albuma	478
Racine, <i>Athalie</i>.....	30, 32
Radán Balázs.....	363—364
Radziwill herceg.....	28
Raimund 145—146, 151, 154, 156,	
159; — <i>A paraszt mint dús-</i>	
<i>gazdag</i> 148; — <i>Tékozló</i>	149
Rákóczi Ferenc... 18—30, 129—141	
Rákóczi Zsigmond 228, 440; —	
verse.....	439
Rákosi Jenő.....	419
Ráskai Lea 274—275, 397—399, 401	
Ráth Mór.....	69, 183
Regélő.....	149, 294
Reményik Sándor.....	111
Renan.....	65
Reseta cenzor.....	457—460
Révai Márton.....	166
Révai Miklós.....	398
Ricaut.....	142
Riedl Frigyes 12, 69—77; —	
<i>Arany János</i>	69—77
romanticizmus.....	278—279
Rónay Jácint.....	50
Róth György, <i>Tariménes-iroda-</i>	
<i>lom</i>	485
Rousseau.....	323
Sajó Sándor.....	480
Salamon Ferenc..... 144, 262—263	
<i>Salamon és Markalf</i>	236—237
Sándor-k..... 267—268, 402—403	
Saussure..... 27, 129, 134—138, 140	
Scheler.....	395
Schiller.....	44
Schmatics Katalin.....	274
Schleiermacher.....	65
Schnitzer.....	109
Schöppflin Aladár..... 112, 395,	480
Schwandtner.....	11
Sebeshelyi Gábor.....	238
Sebestyén Gyula.....	305
Sévigné.....	134
Shaffesbury.....	23
Shakespeare 106, 179, 187; —	
<i>Antonius és Kleopatra</i> 179;	
— <i>II. Richárd</i>	179
Shaw.....	109
Sibrik Miklós.....	30
Sik Sándor.....	480
Simor-k..... 206, 400, 410—411	
Skarga Péter, <i>Szentek élete</i>	162

	Lap
Sollohub.....	257
Solymossy Sándor... ..	321, 488
Sövényházi Márta 273, 275, 403—	
405, 408, 412	
Szabó Anna.....	487
Szabó Károly.....	235, 305, 355
Szabó Lőrinc.....	480
Szabó Mária.....	111
Szalay László.....	4
Szántó (Aratór) István 34—42,	
84; hitvitái 169; — művei	164—173
Szarvas Gábor.....	108
Szász Károly 101—107, 175—184,	
188—190, 192—195, 259, 263,	
436—437; — <i>A magyar iro-</i>	
<i>dalom újjászületésének száza-</i>	
<i>dos évfordulóján</i> 180; —	
<i>A műfordítás elveiről</i> 178; —	
<i>Kazinczy Ferenc emlékezete</i>	
177; — <i>Nibelung</i> -fordítása 179;	
— <i>Salamon</i> 181; — <i>Shake-</i>	
<i>speare</i> -fordításai 179; — <i>Tren-</i>	
<i>cséni Csák</i>	178
Szathmári Király Adám 24—25,	
28—30, 32—33	
Széchenyi István 277—280, 282,	
284—287, 300; — <i>Blick</i> 414;	
— <i>Hitel</i>	280
Széchy Károly.....	486
Szegedi Veres Gáspár.....	236
Székács József.....	177
Székel István, <i>Cronica</i>	10
Szekfü Gyula.....	26, 30, 132
Szell Farkas 86, 88, 92—93, 99, 101	
Szemere Bertalan....	101, 433—434
Szemere György....	101, 322—323
Szemere Miklós 45—46, 101—107,	
324—341, 433—447	
Szemere Pál.....	82—83, 441—443
Szenci Molnár Albert.....	29
Szendrey Júlia.....	370—374
Szent Agoston regulái.....	403
Szent apácáknak életekre való	
<i>regula</i>	400
Szent Bernáld doctor imádsága	
404—405; — mondási.....	397
Szent Bonaventura.....	276
Szent Brigitta tizenöt imádsága	
273	
Szent Domokos élete.....	266
Szent Ferenc imádsága.....	403
Szent Ferenc legenda....	400, 410
Szent Ferencz napiara ualó	
<i>Epistola</i>	400
Szent-Gály Gyula.....	94
Szentgyörgyi László.....	158
Szentiváni Mihály.....	488

	Lap
Szent Jeromos.....	401
<i>Szent Margit élete</i>	266
Szentmiklóssy Sámuel, <i>Az állatok</i> <i>restaurációja</i>	300
<i>Szentséges életnek módja</i> ..	271, 410
Szép Ernő	480
<i>Szép imádságok</i>	405
Szépirodalmi Figyelő	257
Szerb Antal	26
Szigeti József, <i>Egy táblabíró a</i> <i>márciusi napokban</i>	303
Szigligeti Ede 143, 145, 158, 194, 429—430; — <i>A pákász</i> 297, 463—464; — <i>A rab</i> 143; — <i>Argyil és Tündér Ilona</i> 151; — <i>A szökött katona</i> 144, 152, 154—157, 159; — <i>Dalos Pista</i> 158; — <i>Dráma és válfajai</i> 144—145; — <i>Két pisztoly</i> 151, 159; — <i>Kortesnők</i> 428; — <i>Lidércek</i> 155; — <i>Pünkösdi</i> <i>királyné</i> 158; — <i>Zsidó</i>	143
Szilády Áron	363
Szilágyi és Hajmási-monda 304—321	
Szilágyi István .. 8, 10—12, 15, 131	
Szilágyi Sándor	9, 112
Szily-k.	400, 402
Szinnyei József.....	229, 239
Szombati Szabó István	111
Szvorényi József	447

Takáts Sándor	486
Táncz Menyhért ...	360
Tasso	324
Telegi Miklós 42, 152, 161, 166, 173—174, 227	
Teleki, <i>Hunyadiak kora</i>	261
Temesváry János	111
Terhe Lajos.....	488
Térey Mari	373
Tetemy Pál	272
Thaly Kálmán	17
Thern Károly	153
Thewrewk-k. 266—268, 271, 273, 397, 399, 403—405	
Thienemann Tivadar 385, 387—396	
Thierry, Amadé.....	260
Thuróczi	11
Tieck	476
Tinódi.....	10
Toldi monda.....	14, 321
Toldy Ferenc 1, 4—5, 12—14, 17, 88, 149, 156, 175—183, 234—236, 271, 287, 293, 304, 443, 488; — <i>A magyar költészet</i> <i>kézikönyve</i> 183, 259; — <i>Kritikai Berek</i>	183

	Lap
Toldy István 419, 424—425, 427; — <i>Az új emberek</i> 426—428; — <i>Jó hazafiak</i>	424—427
Tolnai Lajos	479
Tolnai Vilmos	108, 262
Tomor Miklós, = Kisfaludy Sán- dor	219, 457—458
Tomori Anasztáz	179
Tompa László	111
Tompa Mihály 13, 15, 101—105, 187, 329, 332—333, 336—337, 433, 437, 439; — <i>Kazinczy</i> <i>Ferenc emlékezete</i>	177
Tones Gusztáv	17, 129, 133
Torna Borbála	361
Tóth Árpád	480
Tóth Ede 143, 145; — <i>A falu</i> <i>rossza</i>	160
Tóth Endre 15, 103, 105, 335— 341, 438—440	
Tóth József	373
Tóth Kálmán 362, 480, 437; — <i>Nők az alkotmányban</i>	429
Tóth Lőrinc.....	47—51
Udvarhelyi Miklós.....	347—349
<i>Ur Istennek tiz útjáról imád-</i> <i>ságok</i>	273
Ürményi József.....	48
Váczy János.....	81
Vahot Imre 294—295, 297; — <i>Eljen a honi</i> 300; — <i>Még egy</i> <i>tisztújítás</i> 293; — <i>Ország-</i> <i>gyűlési szállás</i> 294—295, 299—30; — <i>Restauráció</i> 299—300	
Vajda János.....	479
Vajthó László	484—485
<i>Valóságos keresztyéneknek tü-</i> <i>köre</i>	131
Várdai Béla	257, 259, 262
Vargha Damján 265, 267—269, 275, 403, 411	
Vargha Gyula	480
Vásárhelyi Gergely .. 165—167, 174	
Veress Endre	84, 86
Verseghy Ferenc 195, 197, 448—449; — <i>Az irgalmasság-</i> <i>ról</i> 448; — <i>Egfi Ferenc</i> 195—218	
Vigny, Alfred de.....	189
Virginia-k. 263, 397—403, 409—411	
Vitkovics Mihály.....	17
Voinovich Géza.....	257
Volf György 267—272, 397, 402—403, 406, 409	
Voltaire	139
Vörösmarty Mihály 15, 103, 105, 307, 315, 325, 364—365, 441,	

	Lap		Lap
464—474; — temetése 43; —		Winkler-k. 266—271, 273, 401,	
<i>Aludjatok szép álmaim</i> 465;		403, 408—410	
— <i>Árpád Zalán ellen</i> 465; —		Wujek Jakab.....41, 163, 167	
<i>Egyed Antalhoz</i> 465; — <i>El-</i>			
<i>hagysz</i> 465; — <i>Marót bán</i>		Zalár József.....261, 447	
465—467; <i>Marót bán</i> töredék		Zolnai Béla 24, 29—31, 133—	
471—474; — <i>Szép Ilonka</i> 5;		134, 138, 141, 156—157	
— <i>Szózat</i> 44; <i>Vigjáték töre-</i>		Zolnai Gyula.....402	
<i>dék</i> 467—471; — <i>Zalán futása</i>	15	Zrinyi Miklós 15, 19, 29, 43, 172;	
		— idilljei 486; — <i>A török</i>	
Wandza Mihály 151; — <i>Zöld</i>		<i>áftum</i>172	
<i>Marci</i>159		Zweig, Stefan109	
Weil Fülöp, <i>Der Deserteur</i> ... 154		Zsigmond Ferenc482	
Wilde109			

A DALIÁS IDŐK TERVEI S ELSŐ KIDOLGOZÁSA.

Tudvalevő, hogy Arany János a szabadságharc után fel-
dült lélekkel, nehéz körülmények között maradt. Nagy köny-
nyebbség volt rá nézve, mikor 51 tavaszán a Tisza-család meg-
hívta Gesztre, Tisza Domokos nevelőjének. Ezzel családja sorsa
biztosítva volt, maga szabad idejében dolgozhatott. Írt itt
nehány verset, melyeken nemcsak az évszám, hanem bensőbb
vonások is elárulják keletkezésük helyét.

Ilyen a *Hajnali kürt*, egy vadásztársaság rajza; ott állott
a kriptá dombjának oldalán «a dajka sírja». A gyermek és
szivárvány allegóriájában Domokos lehetett a rajongó ifjú
mintája, őrá gondolhatott, mikor, mint Erdélyi Jánosnak írta,
«azon eszmét akarta kifejezni, hogy vannak az ifjúi kebelnek
vágyai, fellegrárok, csalképek, melyekből később a való
kiábrándítja». Neki szól Domokos napra írt üdvözlő verse, e
parainesis, mely a születés és helyzet előnyével kötelességet
állít egyensúlyba.

Ideje és ereje javát nagyobb munkára tartogatja. Egy
hatalmas tervet és félben levő művet hozott magával e béké-
vel kecsegtető helyre, gondjai nagyjától szabadulva. E mű
Toldi középső része volt. Erre még Petőfi biztatta: «ha már
a fejét és a lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is meg-
csinálni.» (48. ápr. 18.) Arany megfogadja a tanácsot; «meg-
próbálok elmélkedni fölötte. Annyi világos, hogy onnan nem
oly könnyű beszély-mesét venni... Költsek, azt mondom.
Majd meglátom. Meglátom, tudok-e repülni az Illosvai Péter
diák szárnyai nélkül» (ápr. 22.). Ettől fogva mégis ez állandó
gondja; amit közben ír, csak mellékhatás; képzeletében Toldi
alakja uralkodik, ő kopogtat szívéen. Hamar munkához is lát,
«még a forradalom idején, mindjárt... *Toldi estéjének* befeje-
zése után», mondja Arany László. (A *Hátrahagyott versek*
bevezetésében).

Toldi estéjéhez még volt egy-két jelenet Ilosvaiban; «ami
azonkívül fenmaradt: a nagyon mesés prágai kaland, az özvegy-
gyel való comicus jelenet, meg a sirrablás alávaló bünténye, —
semmikép sem látszott modern költői feldolgozásra alkalmasnak».
(*Toldi szerelme* előszavában.)

De ott volt a mozgalmas kor, annak eseményei közé el-
lehetett meríteni hőst. Toldy Ferenc már 1847-ben azt taná-

csolja: «Adjon... egy egész kort, annak minden társadalmi rétegeivel együtt. S a koszorú el nem marad.» (Okt. 1.). Váltig ismétli ezt; minden áron a magyar lovagkor époszát akarja Arannyal megírtni: «... Nem volna-e kegyed hajlandó Toldit Lajossal Nápolyba, Litva- és Oroszországba vinni... mik által a dolog... érdekét a történet felsőbb köreibbe vonatás által nemesbíteni és sokféle érdekes közbeszövésekkel tarkítani lehetne.» (51. ápr. 16.). Arany megnyugtatta: «Öröm volt... olvasnom Tekintetes Úrnak sorait... eltalálta gondolatim egy részét... A nápolyi hadjárat csakugyan befűzendő lesz, sok egyéb dolgokkal együtt». (51. ápr. 28.)

Eleitől fogva ezen az úton indul.

«Történeti, korrajzi s egyéb adatok a *Szép idők* című népies eposzhoz» felirattal egész nyaláb jegyzet gyűl fel nála; később ráírja: *Toldiana, tűzre való*. Tizennyolc nagy árkus lapot lepnek el gyöngybetűs kijegyzései. Szó van bennök a kor erkölcséről, a terjedő kétszínűségről, a fény és pompa fitogtatásáról. Összeállítja röviden Nápoly egész történetét, Endre királyfinak, Nagy Lajos öccsének megöletéseig, neje Janka által. Kivonatot készít az eseményekről Horváth Mihály nyomán¹, 1343-tól fogva; kiírja Endre elűtetését a nápolyi tróntól, Lajos anyjának útját Endre fiához, a bosszuló hadjáratot a fekete zászló alatt, melyen Endre képe van festve (*T. Sz. VII. 18.*), az igazságtételt; «Apor, másképp Laczkovits István vajda» kormányzóságát; a második had-utat; a pápa ítéletét, mely szerint Johanna *ellenállhatatlanul megbűvölve* lévén, a gyilkosságot meg nem akadályozhatta» (Horváth 44. l. *T. Sz. XII. 84.*); végre is, minthogy a pápát Johanna megbüntetésére rávenni nem bírta, a király a vétkest «a Nemesis lassú, de bizonyúan bekövetkezett bosszújára hagyá». (Horváth szavai, 44. l.) «És így végződik ezen nyolc éves viszály és háború, mely egy *regényes kalandként* szövődik be a nemzet életébe, minden jelentékenyebb közvetlen következés nélkül.» Ez Horváth felfogása. (U. o.) A költő aláhúzta e két szót: *regényes kaland*, s a történetíró felfogása nyomot hagyott képzeletén. Egyebeket is kiír Horváthból: «episodnak» a prágai kalandot, «a történet későbbi, de mitsem tesz». Kapva kap egyes részleteken Horváth jegyzetei közt. «Canosa ostrománál maga is ostromhágcsóra lépett, de a falakról reáhányt kövektől lesujtatott.» (Horváth 43. l. jegyz. *Toldi szerelme X. 65—77.*) Szeredairól Horváth azt mondja: (u. o., 2.) «mások szerint egy épen usztató olasz ifjú» — «(tehát ellenség, ez jobb)» — teszi hozzá a költő. (*T. Sz. XI. 5—11 mégis magyar maradt.*) «Aversa falait is első hágta meg a vitéz király, holott egy

¹ *A magyarok története*. Pápa. 1842—46. II. kötet, 2. szakasz: Nápolyi események s hadmenetek.

nyíltól meg is sebesítettet». (U. o. 3. jegyzet, *T. Sz. XI. 104.*, másképen.) Látszik, mint kap meg a költő egy-egy részletet, mint szövi terveit már olvasás közben. Amit begyűjtött, annak hasznát is vette, nemcsak a félbemaradt első dolgozatnál, hanem évtizedek múltán, a végleges kidolgozásnál is, *Toldi szerelmében*.

Horváth Mihály azonban csak az események vázlatát mondja el, merő általánosságot, elevenítő részletek nélkül. Más forrás után néz tehát. Végigböngészi Budai Ferenc három testes kötetét, a *Magyar Ország polgári históriájára való lexicont*, mely a hagyományt sem mellőzi; épen ezért volt tárháza a költői tárgyakkak. Arany kiírja belőle Lajos uralkodásának történetét, főképen a bosszú jelenetét. «Hogy Aversa városához érkezett, mellyben András halála esett vala, ott ment az ő tiszteletére *Durazzoí Károly*, akihez ment volt feleségül Mária, a Johanna testvére, az a Mária, ki hajdan magának Lajosnak volt eljegyezve. Titkolta itt egy kevés ideig Lajos azt az irtózást, mellyet ezen szomorú helyen András emléke támasztott benne, — és némelly fő embereket asztalához méltóztatott, Károlyhoz is nagy lebecsátkozással viseltetett. Vacsora felett egyszer véletlen kifakasztja bosszús indulatját, Károlynak szemére hányja, miképen állott el ő tőle Johanna mellé, stb., mindaddig, míg egyszer őt elfogatja, Latzk István gondviselésére bizza, másnap reggel fejét véteti.» (Így mondja ezt el *T. Sz., XI. 122—136.*) Lajosnak Máriával volt jegyességét is fölveszi a költő, mi Lajos érzelmi világához ad színt, s még bosszujába is beleszövődik (*T. Sz. XI. 42—46.*). Budaiból is kiírja, hogy a királyt Canosa ostrománál, «mikor a lajtorján igyekeznek fel a vár falára, úgy találták kövel, hogy a vár árkába letántorodott». Nála olvassa, hogy Tarentói Lajos párviadalra hívja ki a királyt (*T. Sz. X. 80—81., XI. 91., stb.*); itt is olvas Szeredai esetéről, s hogy Aversa alatt Lajos lábán nehéz sebet kapott, «mely miatt nehezen hozhatták őt vissza a doctorok a halál révéről». Mindez részletesebb, színesebb Budainál, s a költő megbecsüli a hagyomány morzsáit. Azt is őnála találja: «Épen akkor Jubilaeum tartatott Rómában»; elment oda Lajos is, négy mérföldre elébe mentek Róma előkelői, «sokféle muzsikussal», «a nép őt Róma urának kiáltotta, de ő e titulust el nem fogadta». «A pápa palotájában volt az ő szállása.» (Ez is be van szöve *Toldi szerelmébe*, XII. 82.) Többnyire kivonatosan jegyezget ki, ritkán szóról-szóra. Kiírja Budaiból Endre életét s halálát. «András holttestét, minek utána egynéhány napig temetetlen hevert volna, egy nápolyi nemes ember temettette el.»

Toldiról semmi újat sem talál, csak azt olvassa róla itt először — szerencsére későn — hogy «nógrádmegyei fi lett volna, ... de mindenek bizonytalanok ő felőle.»

Ezután azok életrajzait veszi sorra, akiket Ilosvai névszerint említ. A névsorban ott van Hédervári Kont «vagy Tót» Miklós, kit Lajos táborának egy részével előre küldött, meg is vette Aquilát Lall kapitánytól alkun. Ehhez később Arany odajegyzi: «Ezt Szalay másképp írja. Kont csak később jön, ez a Miklós a nyitrai püspök.» Ennyire pontos apró részletekben is. Kiírja Drugeth Miklóst, Bebek István és György egész családját, Szudár Pétert («György, kit Ilosvai említ, később élt»); ott van a sorban Lindvai Szécsi Miklós, Kanizsai Lőrinc. Egy névsor: *Azok nevei, kikről áll, hogy Lajossal Nápolyban voltak*; utánok: *Jelen lenni költetnek*; harmadik névsor: *Kik voltak még jelen v. lehettek Nápolyban*.

Sorra kijegyyezgeti a főbb szereplők életrajzát. Legbővebb a Latzk v. Latzki Istváné; ebben is el van mondva az ítélet-vacsora, még részletesebben. (T. Sz. VIII. 78. XII. 43–44.) Laczfi Dénesről kijegyzi, hogy Sumpna v. Summa alatt «nem lévén a magyaroknak lajtorjái, Dienes egy német ember vállára hágott és onnan a kőfal tetején egy gerendába kapaszkodott». (T. Sz. XI. 79–81.). Itt van Rozgoni László neve, ki Aversa alatt jus gladii-t kapott; Budai egész sereg Rozgonyit sorol fel; kiterjedt család volt abban az időben, de történelmi alak nem volt köztük, így a név épen alkalmas a költött Piroskának. Itt van a két német vitéz, Wolfard (T. Sz. 4.) s öccse, Konrád, négyezer harcos kapitánya, ki Bariban felázadt a király ellen. Telegdi Csanádon két ízben feküdt az ország igazgatásának gondja: először, midőn Erzsébet, másodszor, midőn Lajos járt Nápolyban.

Szó van a jegyzékben Korotnoki Lengyel Péterről, kiről Budai azt mondja: «Nápolyban hadakozott. Még itthon létében valami Barbaréth nevű ember öt perbe fogta és az Ország Bírája előtt calumniában convincálta. Ezt a szennyet annyira lemosta magáról Péter nápolyi maga forgatásával, hogy Lajos király egy 1350. eszt. Aversa városában költ királyi levelével ötöt és maradékit ezen vétek büntetése alól felszabadította.» E sorok mellé *később* odaírja a költő: «Zách Felicián utódjául költetük, hogy azon történet elbeszélthessék s így egyszersmind Lajos emberséges szíve, ki a halálos büntetésnek a fiakra átvitelét megtiltotta, ez alkalommal kitűnjék. Igaz neve Korotnoki, azonban Lengyel név alatt jár, míg bravourt nem csinál.»

E sorokban a kobzos alakja rejlik. Amit Arany olvas, így ölt mindjárt tervébe illő alakot.

Látni való, hogy ugyancsak megfogadta Toldy Ferenc tanácsát s alaposan neki készült a korrajznak. Ez azonban nem a nagyobb része volt a tervnek, nem is a nehezebb. Bajosabb volt Toldi életét rajzolni, vagy inkább költeni. A költő maga azt mondja: «Azzal hamar tisztában lettem, hogy ha II. részt írok, ez nem lehet a nélkül, hogy hősem

hatalmas physicumát a szerelem convulsiói közt is fel ne mutassam.» (*T. Sz.* előszó).

Ilosvai ehhez még mottónak valót is szűken adott, a költő először azokat is népdalokból válogatta össze. «Kénytelen valék jobbadán a pusztá képzeletből meríteni s Lajos korabeli történeti háttérre fektetni» — írja Toldy Ferencnek (51. ápr. 3.).

Csakhogy bökkenő volt ám *Toldi* első részének végén ez a két sor: «Nem is lőn asszony nyúl tartós barátsága, Azután sem lépett soha házasságra.» Így nem maradt Toldi előtt más út, mint oktalan üres kalandoké vagy a szerencsétlen szerelemé. Arany ebben is veszedelmet látott. «Népies ballada megtűri, sőt keresi a boldogtalan szerelmet, de eposz nem — írja. — Mit mondana a nép például oly *meséről*, hol a hős sokat küzd a királyleányért s utoljára is — elveszti? — Mindazáltal megkísértettem ily tervet nagyjában összeállítani, s megírtam az I. éneket» (*T. Sz.* előszava).

Ezen meg is érzik, mint Arany László mondja, «az első két résznek naiv üdesége» (a *Hátrahagyott versek* előszavában). Valóságos idill. Lajos király a népmesék ösvenyén indul, álruhában járva az országot — ezt Horváth említi — s vankos alatt hagyja pecsétetes írását. Rozgonyi házátája és vendéglátása egy köznemesi kúria, a mult idők ölébe téve; Piroska a kútnál, aztán amint kimossa a kancsót, borért megy, vacsorát főz, megveti a vendégnek az ágyat: Szép Ilonka párja, egy magyar Nausikaa. Ez ének tökéletes; épen is hagyta a költő, valahányszor új kidolgozásba kezdett, csak Piroska ébredő szerelmét festette bővebben.

Úgy látszik, négy ének készült el egyhuzamban, mire a szabadságharc megállította tollát; e négyen kíván változtatni később. Egy *Pro memoria* felíratú félárkuson följegyzi a további terv vázlatát és felosztását tizenkét énekre — néhány odavetett gondolattal együtt.

A kész II. énekbe a harcjáték készülletei közé a keletkező szerelem leírását akarja beszőni, a III-ba bővebb festését a viadalnak, melyben Toldi elüti a győztes Holubár kezéről Piroskát.¹

A költő már itt mérlegre állítja a főalakok hibáit s bűnhődését, érezteti az erkölcsi törvény kényszerűségét, a végzet acél kapcsai közé szorítva szívöket. «Éreztetni kell az olvasóval — úgymond — hogy Toldi jogtalanul nyerte el Piroskát, különben e miatti szenvedése tragikus hatást szülne.» «Így Toldiban hiba, hogy szerelme jogtalanná teszi s lakol érte bezzeg.» Még a királyban is hibáztatja, «hogy kedvez Toldinak» s új viadalra bocsátja, «miért derék vitézét oly sokáig nélkülöznie kell». «Rozgonyiban hiba, hogy leányát szíve megkérdezése nélkül

¹ A IV. énekre esztétikai változtatások vannak tervbe véve, de az aligha volt a *Daliás idők* első dolgozatában ránk maradt IV. ének.

harcjáték kockájára, vásárra teszi: «lakol érte, mert elveszti leányát». Piroskában a könnyelműséget hibáztatja, mi «nőben legkegyetlenebbül bünteti magát.» Holubár végre úgy is, mint hölgyrabló, úgy is, mint neje gyilkosa, megérdemli sorsát.» Ebben a legrégibb feljegyzésben tehát Holubár a Toldi vetélytársa; elrabolja Piroskát s — nyilván Toldihoz való hűségeért — megöli.

Ez az egyszerű terv hamarosan megszépül. Ugyane lapon írónnal «Nevezetes változtatás»-képen ez van följegyezve: «Toldi sokáig keresi az elrablott Piroskát... Végre feltalálja a kis sziklavárat Csehországban. Megvíja azt, csaknem egyedül. Ott találja Piroskát. Holubár nejevé tette azt. A nő magamegadás a sorsnak illy esetben mind jellemzőbb, mind természetesb, így szebb, mintha halált venne fel az ember.» Ezt egy közbeszúrás még jobban hangsúlyozza: «Piroska megadta magát a kénytelenségnek, s kötelességét teljesíti, mint illik *akkori* magyar hölgyhöz.» Ez az erkölcsi vonás átjut a végleges kidolgozásba is. Ennek kedvéért a költő enyhít Holubár alakján. «Szereti Piroskát. Lemondott a rablókalandokról, — becsületesebb uton, harci zsold által akarja keresni kenyerét. Ezt Piroska eszközölte».

A mesét a vázlat így folytatja. «Toldi ezt megtudván Piroskától, ajánlást tesz, hogy megöli hadban Piroska férjét s elveszi. De a nő, mint nő, ezt ellenzi. Sohasem leszek nőd, mondja, ha kezéd által hull el férjem. Ha történetesen elvész más által, akkor igen. — Így válnak el.» Ez a szerelembontó akadály is átmegy *Toldi szerelmébe*. «Toldi vissza megy Nápolyba. Épen jókor, szükség van rá, mert a vasvitéz pusztít kegyetlenül s a magyarok szerencséje hanyatlóban. A király betegesen fekszik. Toldi megösméri Holubárt a vasvitézben, de nagy küzdés után megállja, hogy ne víjon vele.» Hanem egy borzasztó éjjel ő is a harcba vegyül — s megöli Holubárt. A magyarok győznek, Toldi siet Piroskához. Kénytelen megvallani, hogy férje az ő keze által esett el. Piroska megmarad feltételében. Apjához vonul Magyarországba, s mint özvegy éli le napjait.» Más helyt: «Klastromba megy.» «Toldi-agglegény marad.» Ily mese zsongott eleinte a költő fejében, már csirájában változva, nemesülve. Látszik, hogy a terv a másik két részhez közel fogamzott. Az első résszel szorosan összekapcsolja Holubár alakja, ki az ott levágott cseh bajnok testvéröccse, s mintegy a megölt vitéz bosszujával üldözi Toldit egész életén át. Csakhogy főcselekedete, a leányrablás, durva, egész alakja visszatetsző, s nagyon is sok helyet fog el ez idegen. Toldi minden vitézsége csak egy tartós párbaj vele.

Ki van építve a kapcsolat *Toldi estéje* felé is, a lovagi vitézség lealkonyultához. A *Pro memoria* szerint: «Holubár személyesítője a hadi kalandoknak, melyek Toldi és minden

hasznos személyiség boldogságát elrabolják.» Ezt az árnyalatot a költő később elejti, mert nem illenék a korba; itt ellentétül állt volna Toldihoz, a ki boldogságáért küzd. — Egy másik feljegyzésben Toldi harcra kél két nápolyi vitézzel, Toldi egyiket elejti, a másik megfut; kiderül, hogy az az elesettnek neje, ki páncélosan együtt járt férjével; «ez hatja meg Toldit, hogy megutálja a hadi életet és házi boldogságra áhítozik.» Ez a vágy fokozná ugyan Toldi balsorsát, de gyengítené harcos természetét; a mellett az első rész fiait kesergő özvegyasszonyára emlékeztetne, el is maradt végkép. A páncélt viselő amazont később tréfásan szerepelteti Anikóban. Elő volt készítve az öreg Bence fiataalkori szerepe e megjegyzésben: «Egy eszme! A fiatal Bencében folytonos iróniáját adni Toldinak!» Ez az ötlet megélt s kidolgozásról kidolgozásra fejtett, a *Toldi estéje* humoros alakja felé.¹

Legbecesebb része a költött mesének Piroska alakja, sorsa, lelki rajza; ez nagyjában már itt kikristályosult, kivált erkölcsi magva: a hitestárshoz való hűség, a női tisztaság érzése; de árnyékba állítja alakját, hogy élettársa Holubár. — Toldi alakja sokkal vázlatosabb még. Sorsának balra fordulása inkább Holubár gonosz tettéből, a leányrablásból folyik, mint saját hibájából. Nagy harcokat vív, kevesebb belső küzdelmet. A történeti eseményekben nincs döntő szerepe, a «vasvitéz» mellett maga is szinte mesebeli hőssé válik.

Amint Toldi országokon keresztül keresi Piroskát s egy-maga megvív egy várat: egészen népmesei, a mesékben keresi így eltűnt kedvesét a királyfi. A költő általában a népmese és néphiedelem vonásaival igyekszik meghittebbé tenni leleményét. Egyik följegyzés így szól: «A banya három ízben jó. Először P. megmondja apjának. Apja megtiltja. Másodszor a banya leírja a vitézt, úgy hogy T.-hoz hasonló. — Akkor *nem mondja meg*. — Harmadszor elmegy.» Ily csalárdsággal ragadja el Holubár. Ez egyszerű csel, a banya alakja s a hármas fokozás tisztán népmesei. Az elrablás előtt Piroskának vén szolgája a sellőkről mond regét; ehhez ki van írva Lugossy értekezéséből két sor verstüredék, az Új Magyar Múzeumból (III. k.).

Budainál olvassa, «hogy Andrásnak az édes anyja egy gyűrűt adott volna, mellynek az az ereje volt, hogy neki sem mérge, sem fegyver nem árthatott és ezért kellett kötéllel próbálni az ő megfojtását». E sorokat kijegyzi, alá is húzza. Budainál rábukkan Isolda nevére s alakjára. Ez jó familiából való magyar asszony, András hertzegnek dajkája, ki véle

¹ Odavetve egy-egy kép, leírás magva is felőlilik. «Szép még a halál után is. Nem egyszerre hal meg, halála csak kezdete hervadásának, — mint a virág, melyet kívágnak, de még azután is szép, — csak idő múlva veszt el kellemeit.» — Ez a kép belegyökerezett az elgondolásba; I. T. sz. VI. 76.

Nápolyba is elment. Ott volt Aversában a végzetes éjtszakán: a királyfi kiáltozására zajt ütött, lámpát gyújtva, be akart menni Endre szobájába: majd „némely Barátokkal” a holttestet egy templomba vitte s reggelig őrizte.

A költő képzelete vele szövi tovább a gyűrű sorsát. A róla kiírt sorok mellé odairja, hogy Isolda levonja a halott ujjáról a bűvös gyűrűt, később történetből találkozik Toldival, «s mint anyjának barátnéja, a gyűrűt neki adja. Toldi sértetlen lesz, — azonban épen ez elunatja vele a háborút, hol semmit sem kockáztat. A gyűrűt tündér-kedvese elkéri tőle, de midőn elhagyja a szigeten, a tengerbe utána dobja, — s elnyelik a hullámok. Ezután még nagyobb kedvvel ví Toldi, mint azelőtt». Máskori írással ez van alája írva: «Sem Isolda, sem Toldi nem tudja a gyűrű erejét, mert Endre még neki sem merte megmondani, árulástól félvén.» E tündér-szerelem játéka Odysseus és Aeneas kalandjaira emlékeztet, a gyűrű az olasz eposzok bűbájosságaira, épúgy, mint a férjét követő amazon; Tassót olvasta is fiatal korában. Utóbb az egész följegyzés keresztül van húzva. Isolda egész alakja egyetlen egy sorra zsugorodott össze a *Daliás idők* I. dolgozatában. (IV. én. 20. vsz., 2. sor.)

Be lett volna szöve valahol az istenítélet, ezért küldi meg Szilágyi István (1850. dec. végén) a Tudománytár két kötetét s benne Kállay Ferenc tudós-társasági tag értekezését: *Törvények' és szokások' históriai hasonlatosságai, némi tekintettel Magyarországra:*¹ itt többek közt a tüzes-vas próbáról van említés, a második részben az igazság megbizonyító, istenítéletszerű viadalokról (ordalia). De a fejtegetésből nem lehet kivenni az eljárás szokott módját — írja Arany (51. jan. 18). Ezt is elhagyta hát, azért is, mert Horváthnál ráakadt, hogy «az istenítéletet Lajosnak még apja eltörölte. Tehát idejében illyet irni nem lehet». («Böngészet Horváthból» feliratú kijegyzései közt.)

Minde csodálatosságokból nem tartott meg később egyebet, csak amit Ilosvai kötési lapjára vetett oda ironja: «Toldi új lova táltos volt, azért ellopátása csodás hatással bír. Neve a lónak Pejko, Pirkó »

A történelemből is örömet ragadja ki a színest, rendkívülit: a Vezuv kitörését, a pestis dúlását. A történeti részre egészben nagyszerű epikai gondolatot terít. «A fatum nagy eszméjét szerencsén ki vinni.» Ezt a fátumot *Pro memoria* följegyzése szerint Károly idézte az Anjou-házra, egyrészt a Konradinon, másrészt a Zách-családon elkövetett vértettel.

¹ Tudománytár. — Közrebocsátja a Magyar Tudós Társaság. Szerkeszti Schedel Ferenc, az 1837. évi folyamat már Luczenbacher János. Kállay értekezése bő munka; az 1835. évi kötetben a 29—75. lapokra terjed, a 37. évi-ben a 261—311. lapokra.

«Lajos, *erénye által* saját *személyére* nézve kiküzdí magát a fátum alól», de öccse halála ebből foly, azért nem lehet megbosszulnia. «Lajos, mikor ezt megtudja (álomlátás), a fátum ellen nem küzdhetvén, nemesebb bosszút áll: *visszaadja országát Johannának.*» Úgy hiszem, ez egészen *epikus szellemben* van.¹ A fátum eszméje a klaszikus eposzok hagyományára. De a meggondolt Arany a tíz-parancsolatra is hivatkozik: meglátogatom az atyák álnokságait a fiakban, harmad- és negyed-iziglen; hivatkozik a hagyományra is, Dlugossra, hogy a magyarok maguk tartották a Zách-eset óta: «Omne felicitatem ab illis et regno eorum defluisse et innumeras clades et vastationes a barbaris in illos recidissem» (Lib. IX. p. 1005.) «Vajjon hibáz-e a költő (ki nem historicus), ha a nemesist magára a kegyetlenkedő királyra és nemzetségére fordítja?»²

Ez hatalmas epikai felfogás, kár, hogy nem a hősrre vonatkozik; így a helyett, hogy emelné, inkább háttérbe nyomja alakját. Ezért lesz, hogy e gondolatnak később csupán csökevénye maradt, Erzsébet öreg királyné önvádolásában. (T. Sz. VII. 28–30.)

Az egész elgondoláson a monda szelleme uralkodik, azt akarja pótolni a költő történelmi és népmesei elemek vegyítésével. Erre az útra nem merőben képzelete csábította, hanem részben az epikai hagyomány, másrészt Horváth Mihály felfogása, ki az egész nápolyi hadjáratot csupán, regényes kalandnak nézi; nem kevésbé másik forrása, Budai, kinél e felfogáshoz tápot s adalékokat talált. Mindez olyanformán elegyül, mint romantikus költőinknek a magyar előidőkről szóló rajzaiban, s kevésbé illik akár a költő józan génuszához, akár a két készen lévő *Toldi*hoz.

Nem is sokáig haladt e csapáson. Emlékeztetőül följegyzí a tervet, de már változtatással, s mikor megint munkához lát, új úton indul. A négy éneket nem veti el végkép, hanem átdolgozza; reánk már ebben az alakban szállt át. Csak az I. ének marad változatlan, «az ovum, miből a mű kikel.» (Arany szavai a *Pro memorián.*) Kézírása is csak ennek a régi, a többi újabb, egyforma a további, új résszel.

Ez az új munka, a *Daliás idők* fennmaradt első dolgozata, már más tervén épül.

1850 elején már dolgozik rajta; május 7-ikén írja Szilágyi Sándornak, hogy idejét főleg e költői beszélyre fordítja, mutat-

¹ E gondolat csírája Fesslerben van, de csak ennyi: «So musste Carl des I. unschuldiger Urenkel Andreas in seinem neunzehnten Lebensjahre endigen, und den Untergang beginnen, welcher im Rate des Schicksals wegen der an Conradin begangenen Raub- und Blutschuld über das ganze Haus von Anjou verhänget war.» III. 214. l.

² A fátumról Lajos életrajzánál még ez van: «Itt (Aversában) jelenik meg álmában D. Károly, s felfedi előtte a fátumot, nagylelkűvé teszi Johanna iránt.»

ványt is kész belőle küldeni az *Emléklapok*ba. De erre nem került sor. Ez év őszén, a szünidőben, Szalontán járt látogatóban Szilágyi István (dec. végi levele); akkor megmutatta neki, min dolgozik. Szilágyit furdalja «Lajos tette a fiúsításban» (lev. dec. végén). Erre azért volt szükség, mert így a király közelebb lép Piroskához és a frigyhez, sorsáért reá is felelősség hárul. A költő már tudott egy fiúsításról: Losonczy Istvánról éneklí Tinódi, hogy szolgálatjáért a «felségös királ minden várait engedé leányinak, — fiakká tevé ő sok jószáginak»; ezt Arany is átvette *Losonczyjába*: «A király felfogta özvegyét, árváját, — Lányágra bocsátá a sok szép maradtat.» Neki ennyi példa elég is lett volna, de Szilágyi kutat, búvárkodik, hogy Lajos korából találjon adatot, példákat. 51. július 5-ikén ír is három fiúsító donationalis leveléről «ellent nem állhatván az országnak szokásbeli ellenkező törvénye». «Tehát mindent önfejtől tett» — mutat rá Szilágyi, még teljesebb igazolásául a költeménybeli cselekedetének. «Ez, barátom, a spiritusnak egy neme. *Spiritus flat, ubi vult.*» «Ha te ezt felhasználhatnád... nyer a mű» — mondja. A hű barát most is buzgón segít, amiben tud. Nála sürget adatokat a költő a vitézi torna rendjéről (51. júl. 5.); ezzel Szilágyi nem boldogul, s Arany kénytelen beérni annyival, amennyit Kállaynál olvasott, azonfelül maga írt ki valahonnan, ezek szerint megy a III. énekben a bajviadal, a baj-mester dolga (ő fordította így egyik kijegyzésében a Tournier-Vogtot).¹

Szilágyi István megint szorgalmasan küldözi a könyveket. Útnak indítja. Székel István könyvét, *Cronica ez világ jeles dolgairul*; ez elmondja a nápolyi utat. Szilágyi figyelmezteti a dőghalál, földindulás említésére; «ettől féltében sietett Lajos haza.» A földrengést a költő néhány külön álló stanzában ki is dolgozta. Küldi Fessler 3-ik darabját; Le Bret-től Itália históriáját, saját könyvei közül *Nagy Lajos védelmét*,² s atyjának egy könyvét, *Neapel und Sicilien*;³ «kár, hogy a rezek

¹ Kállay értekezésének második részében megemlítette a párviadalt, Holmgangot, s hogy azt nálunk lóhátról is vívták: hogy «a' segédek tiszte volt a' bajviadal' helyét is megnézni, valljon az egyenlőképen alkalmas-e mind a' két félre nézve, s' előre gondoskodni, ne hogy a' szél vagy nap-sugára miatt egyik inkább szenvedjen, mint a' másik»; azt is, hogy, a' bajviadalt a' királynak kellett bejelenteni s tőle engedelmet nyerni' (295. 297. l.) Tanulmánya első részében említi a pristaldust — az istenítéleteknél vigyázó hatósági személyt; ez Aranynál a *Tetemenre hívásban* jelenik meg.

² *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében.* Tekintetes tudós Schwartzner Márton ír vadjai és költeményi ellen írta Horvát István. Pesten, 1815.

³ *Neapel und Sicilien.* Ein Auszug aus dem grossen und kostbaren Werke: Voyage pittoresque de Neaples et Sicile de Mr. de Non. Mit 8 Kupfern. Sechster Theil. Gotha, bey Carl Wilhelm Ettinger, 1794. A penészes ó könyvbe bele van írva: Samuelis Szilágyi Jenae. 1851. febr. 1. Szilágyi Aversa topographiájához ír ki adatokat.

kivesztek belőle.» (1850. dec. végén írt levelével.) E kettő ma is megvan a költő könyvei közt, de semmit sem merithetett belőlök. «Fesslernek még legtöbb hasznát lehet venni», — írja barátjának, 51. jan. 18. Ebből mégsem készít jegyzeteket, mert kötete kéznél van. Mindössze annyit jegyez fel Ilosvai belső borítékján: «Hadra felhívás. Fessl. 653. l.» — ott a véres kard körülhordásáról van szó. Ott van Fesslernél az egész történet egybefüggőn, szélesen kitergetve, Budaihoz képest egy és más bővebben, egy-egy új vonással. Ysold alakja a végzetes éjen (213. l.), a fekete zászló Endre halálfejevel, Lajos király római útja és Rienzi, megsebesülése Aversa előtt, Durazzó Károly vége, Szeredai esete (név nélkül, 309. l.), Wolfhard, Conrad, Werner; a pápa felmentő ítélete, a (korábbi) földrengés, melynek leírásából átvessz vonásokat.¹ Ekkor forgathatja jobban a krónikákat a részletek kedvéért; a kézirat alján feltűnik Thuróczi, Oláh Miklós neve, hivatkozik a *Dubniczi krónikára*, többször Galeottira, kinek művét Schwandter II. kötetében már 46. szept. elküldte neki Szilágyi István. Beéri vele, ha ezekben annyit talál, hogy Lajos király kissé hajlott vállú, vagy hogy nálunk tornán is hegyes láncsa járta. Podhrásky *Budai krónikájából* följegyzí: «Lajos idejében a magyar király, midőn valakit vitézzé avatott, övvel ékesíté fel».

A főbb szereplőket egymás mellé állítja egy kronológiában, Ilosvai példányának bekötési tábláján, a belső fehér lapon; ezzel maga előtt akarja őket szemléletessé tenni.

«Károly nőszik 1320; † 1342, Lajos születik 1326, Toldi 1320, Endre (hihetően) 1327, † 1345 (18 éves), Endre és Johanna 1343 (16 évesek). Első hadjárat 1347/8. Fekete halál 1348. Második hadjárat 1350, Toldi 1348 = 28 éves, Lajos 22 éves, Lajos † 1382 (56 éves).

A költő most elhagy minden mesebeli és babonás vonást; ha az első tervnél szabadjára bocsátotta képzeletét, most szigorún ragaszkodik a történelemhez.

Népdalsorok helyébe megint Ilosvaiból keres mottókat. Egész elgondolása megváltozik. «Érezve, hogy maga a sikertelen szerelmi kaland nem elég cselekvény: valami nagyobb történeti eseményhez, jelesen a nápolyi hadjáratához akartam támasztani, oly módon, hogy Toldi szerelme annak mintegy epizódja legyen:

¹Fessler III. 198. «...gewaltiger Sturm, begleitet von anhaltenden Blüten... brachte das Meer in Aufruhr... stürzte... Gebäude nieder... Schiffer litten Schiffbruch mitten im Hafen... Der grosse Tag des jüngsten Gerichtes schien da zu seyn. Die frechten Sünder bekehrten sich... alle Feindschaften versöhnt.

A földrengés töredékben: csattog szakadatlan...

fellázad a tenger... torony, ház, reng belé... a hajósok népe hajótörést szenved a... révbe... Azt hínék, jelen van az ítélet napja. Szánjábanja bűnét az istentelen is, Megbocsát egymásnak halálos ellen is.

azért neveztém, általánosabb címmel, *Daliás időknek*. Tehát egy epos (quasi népies epopoeia), benne Toldi a kiválóbb hősök egyike, s az ő kalandjai, szerelme egy nagy episod.» Így mondja el maga a költő az új tervet, harmadfél évtized múltával, a megérett műnek, *Toldi szerelmének* előszavában. Az első terv Toldi életét csak történeti háttérre akarta fektetni — most epizóddá vált a történelmi részben. «Címe nem volt már Toldi.» (U. o.).

A tartalommal megváltozik az egésznek műfaji jelleme s elnevezése is. Eleinte Petőfi és Szilágyi Sándor előtt költői beszélynek nevezi (P. 48. ápr. 22., Sz. 50. máj. 7.). Toldy Ferenc előtt most népies eposznak (51. ápr. 3.). A népiességet mindig szeme előtt tartja; midőn e részből Gyulainak felolvas, akkor is arról beszél: «leginkább szeretné, ha a ponyván kaphatna hirre, akkor nagy és állandó közönsége lenne, s milegtöbb, maga a nép.»¹ A másik két *Toldit* is oda szánta volt.

Szembeötlő a változás a cselekvényen. A költő ritka szerencsével tudja újból megleveníteni az első rész hatalmas, szenvedélyes Toldiját. A lovagi szabályokhoz nem tört, duzzadó erejű hős harcjátékon sem érti a tréfát, felindulásában ott is halált osztogat; mikor látja, hogy *egymás után* három viadalban mind Holubár győzött, és így ő a nyertes, látja a könnyekre fakadó Piroskát: szenvedély és düh egyszerre támad fel benne, mit sem adva a vitézi torna törvényére, neki ront a győztesnek s levágja. Ezzel Piroska is, az egész mű is megszabadul Holubártól, csakhogy viszont egy halálos végű párbaj került ebbe a részbe is, szinte ismétlése a fiatal bajnok első hőstettének. De Miklós ezzel maga idézi fel sorát; amit elkövetett, lovagi törvény szerint gyilkosság; büntetését a király maga csak száműzetésre enyhítheti. Így Miklóst épen győzelme mindjárt meg is fosztja attól, ami harcra indította: szerelme tárgyától. Toldi kardjában egyúttal a tragikum pallosa villámlik, s ez rajta üt sebet. Gyulai a költő felolvasásából első hallásra mindjárt észrevette, hogy itt az epikai erő magasabb fokon jelenik meg, mint az első részben, mely inkább költői beszély, s az idilli képek és kedélyes jelenetek mellett ott áll a tragikum is. (*Erdélyi úti benyomások*.) S mindezt a költő úgy szólván egyetlen vonással, néhány strófában érte el, mindjárt a II. énekben, hogy ez rögtön ellentétbe forduljon az elsővel, s egyszersmind megvesse az egésznek alapját. Mennyire a régi Miklós ez, aki nem ad halálra és száműzetésre, s naiv bizalommal egészen természetesnek veszi eljegyzésüket, biztosnak a jövődő boldogságot.

Riedl az egész töredéket 'derűs eposnak' nézte, melynek tervére csak leányának halála után borult volna rá a költő 'lelkének árnya'. Igaz, Arany gyönyörűséggel merül el az

¹ Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*.

idilli képek festésébe, mintegy tartóztatva hősétől, magától a sötétebb sors megindulását. De Toldi vétsége és száműzetése, mire Riedl ügyet sem vet, előre veti árnyékát.

A munka gyorsan ment. Eleinte két esztendő telt szánt rá. Tompa legalább ezt írja 51-ben, Szent György napján: «Ha elkészited két év alatt, jó, ha 6 alatt, úgy is jó». (Kiadatl.), 51. áprilisában azonban arról tudósítja Toldyt Arany, hogy már szinte az ötödik énekig előhaladt. Már a befejezésből, a művétől való búcsuzásból is szállingának sorok a papírra. Ilosvai bekötési lapján belül oda rója:

Most, egyszerű ének, szállj Isten hírével!
Tápláltalak szívem legbecsesb vérével:
Pellikánfi vagy te, nem vagy büszke kócsag,
Tollaid, mint ezé, nem olyan kapósak.

Már a kiadás felől is gondolkodik, fametszetekkel. Tompa kételkedik e terv sikerében; «az csak elröppenő álomkép, csalódás', mint egy pataki chorusbeli énekben vagyon, — azt a magyar irodalom és nemzet kebelében soha el nem éred». (Márc. 27. kiadatl. lev.). Az I. ének ekkortájt közre is adja a *Losonczy Phoenix*-ben.¹ Májusban Gyulai előtt úgy számít, hogy «nyár folytán kész lesz»; ennyire bizott a geszti csendben. Meg is írja ott lelke békéjében a gyönyörű V. ének, amint Toldiné háztűznézni megy. E harmatos bájú jelenetben még egyszer felújul az I. ének idilli hangja, szeretteinek boldog reménysége, miközben Toldi már bujdosik. Méltó párja e jelenetnek, amint Toldiné a király anyja elébe készül kegyelmet kérni — de, mint *Toldi szerelméből* tudjuk, nem lágyíthatja meg. Látszik, hogy a költő szívesen időzik ily jeleneteknél, hol a való életet festheti.

Toldi sorsa most szorosabban kapcsolódik a történeti eseményekbe, mert a király már ott a vitézi tornán vesz hírt öccse balsorsáról, s a hős boldogságáról érezzük, hogy csak epizód. Toldi bujdosánál a VI. ének valósággal halmozza a történeti adatokat; el van törölve a tündér kísértése, helyébe történeti lehetőség lép: a lengyel király kedvesének, Eszternek csábítása; Toldinak ezen támadt felháborodása jobban érezteti Piroskához való hűségét, mintha merő harc tartóztatná.²

Mint alakult volna e dolgozatban Piroska sorsa, mily alak s minő események töltötték volna be Holubár szerepét — nem

¹ Érdeme szerint fogadják. A *Remény*-ben azt írja a *Phoenix*-et ismer-tetvén Atádi: «... minden bötűjében magyar, lelkünkhez szóló, természetes egyszerűségével megragadó, kifejezései sajátosságában egészen nemzeti» (209. l.)

² E részben a maga megjelölte krónikákon kívül fentiekre támaszkodik, III. 326., 330.; Eszterről a 430. lapon van szó; Küküllői idézeti részét Thurócziában a 315. lapon aláhúzta.

láttni. Mielőtt a költő a mese-szövében e fordulathoz ért, megállott.

Ez időtájt olvasta, még Szalontán, Toldy Ferenc értekezését Ilosvairól, hogy 1746-iki kiadása hiányos, s hogy általában a Toldi-mondának egy nagy részét felhasználatlanul hagyta. A költő megörül ennek. Neki hasonlíthatatlanul többet érne, ha magából a monda-körből vehetné az anyagot. Megkéri Toldy Ferencet, iratná le neki a hiányzó verseket, mind pedig az egész Toldi mondát, teljes kiterjedésében, hogy tervét, ha még lehetséges, ahhoz idomíthassa, s küldje le Kovács úr által. «Ki tudja, mit, hol használhatok? építőnek, míg műve nem kész, az anyag sohasem fölösleges.» (51. ápr. 28.) Röstelt is volna «valami fönlevőt s felhasználhatót fel nem dolgozni.» (U. o.). Toldy Ferenc az első rész jeligéiből rájön, hogy Arany ösmeri a kérdéses tizenöt versszakot; szépen leiratva mégis elküldi neki értekezését, «e szép, de már csak romjaiban fenlévő tárgyról»; Dugonicst is készséggel leiratja, bár nem tud benne, amit használni lehetne (ápr. 16.). Később megküldi Ilosvairól szóló újabb értekezését¹ is: «Isten adjon kedvet, erőt és életet a gyönyörű munka befejezésére.» (Jún. 3., kiadatlan).

Segítség helyett Toldy Ferenc még kétséget oltott a költőbe. Ekkorra már olvasta az I. éneket a *Losonczy Phoenix*-ben. E kezdet, aggódtatná, «hogy Toldi nagyon korán fogatik a szent igába s ez által eleje vétetik számtalan érdekes szövődésnek»; de bízik a költő, találmányos elméjében (ápr. 15.). Nagy könnyen úgy akarna ezen segíteni: «A kedves Piroskának *suo tempore* meg kell halnia.» (51. május 2.) Aranynak erre már az első elgondolásban lélektanibb terve volt; meg is nyugtatja tudós barátját, hogy «a szent iga el is maradhat» (51. ápr. 28.). Eddig bizott tervéhez: «Ha a Toldi mondából kevés van, vagy semmi nincs is fel, azon felül, mit már ismerek, az engem, mint író, nem aggaszt» (Toldynak, ápr. 28.) — mégis csalódást érezhetett, mikor az Ilosvaitól remélt segítség cserben hagyta. Számított a hagyomány termékeny segédelmére; várakozás közben bizonyára újra mérlegelte tervét, s töprengő természetét kétségek ostromolták. Kovács látta Geszten, mint «tépelődött azon a nagy tévedésén, hogy Toldit választotta népies hősének, akinek élete legnagyobbbrészt az udvarban tölt el. Valósággal megakadt abban a nehézségben, hogyan dolgozza ki az udvari élet eseményeit az ő népies nyelvéen.»² Egyik énekét kétszer is eltépte, beszéli Kovács, de arra rosszul emlékezik, hogy az a II. lehetett: az régen készen volt; az udvari

¹ Új művéből: *A magyar történeti költészet Zrínyi előtt*. Bécs, 1850.

² Arany gesztü idejére nézve Kovács János, a leghitelesebb tanu tollba mondta emlékezéseit Gyöngyösy Lászlónak. Kiadva IK. 1912., 416—18. l.

élet rajza a IV.-ben kezdődik, itt pedig sikerült, annyira, hogy strófáit *Toldi szerelmébe* is átvitte a költő. (II. 21—27.) Geszten ennél már messzebb járt.

A VII. ének közepén megállott. Mi állította meg?

«Az idő... nem volt alkalmas hosszabb költői dolgozatokra» — mondja maga; lelkiületére ez időszak «ólomsúllyal borult»: «1848-ig, három év alatt (pedig szellemnyügző hivataltól éjente lopott órákban) négy nagyobb dolgozatot fejeztem be. E korból nincsenek töredékeim...» Az újabb évek nagyobb munkái, *Katalin* kivételével, rendre töredékben maradtak. «Hajtott a munka ösztön, de nem találtam irányomat. Az a derült nagyobb munka, melyben 1848 előtt hős-idylli képeket kezdtem rajzolni (*Toldi*), elvesztette rám varázsát.» (Az *Elegyes darabok* előszavában.) A nemzeti katasztrófa romjai közt, mikor lelke keserőséggel van tele, nem könnyű beleélnie magát a *Daliás idők* hangulatába.

Pedig ösztönzésben nem volt hiány. Tompa már a pusztá terv hallatára azzal biztatja: «...a hármás *Toldi*, ha kiviheted, az első magyar könyv lesz, az első nagyszerű *epos*, mert Vörösmarty költeményei, kivált *Zalán*, igen messze állnak attól... Zrinyi kétségen kívül jobb, de ez is nyelv és költői képességben természetesen hátra van a mai idők szüleményei mellett». (50., András napján, kiadatlan.) A *Phoenix*beli mutatványt pedig gyönyörűnek találja. (51. sz. György napján, kiadatl.) Olvasára Toldy Ferenc is újból fellelkesül. «Kegyedtől én egy magyar Odüsszeát óhajtok ma-holnap olvasni. Az első *Toldi* egyik legszebb műve költészetünknek, azt senki sem képes meghaladni, csak ön» (ápr. 16.).

Másnemű elismerés is bátoríthatná. Nehéz abban a korban költői műre kiadót találni; Tompa folyvást panaszkodik, regéit ingyen is odaadná, csak valaki kinyomassa. S íme, a *Daliás idők*ből alig lát napvilágot az első ének, Nagy Ignác tüstént ír a költőnek: «Könyvkiadó társulat elnöke vagyok. Ha önnek sajtó alá bocsátandó nagyobb költeménye, vagy apróbb kiadatlan gyűjteménye van, méltóztassék azt mielőbb hozzám utasítani és díját meghatározni, én tüstént fizetni fogom.» (51. ápr. 12. kiadatlan.) Ő Tompát is felszólította, de a társulat rövidesen megbukott. (Tompa, Aranyhoz, júl. 13. kiadatl.) Ősszel Heilprin miskolci könyvkereskedő tudakolja Tóth Endre útján, ki örömet vállalkozik e megbízatásra: mi szándéka a művel, melyről Heilprin Léva-ytól és Jókaitól azt hallotta, hogy alkalmasint be van végezve. (Vatta, 51. okt. 25. kiadatl.) E nagy várakozás Aranyra inkább csüggesztően hatott; a kiadott rész becsével együtt fokozta szemében a folytatás nehézségét, s ez habozóvá, késlekedővé tette.

Gyors munkához szokott alkotó kedve zsibbadni kezdett. «Nagyon megszoktam — írja művéről, Szilágyi Istvánnak

(51. jan. 18.) — s nálam valamely művem megszokása után következik a megúnás. Igazán, nálam addig kell ütni a vasat, míg meleg. Ezt már több ízben tapasztaltam, amit hevenyébe kivittem, *kiment*, amivel sok komédiát csináltam, rendesen bele-sültem. Nem csodálom, hogy Virgil tűzbe akarta dobni könyvét, min tíz évig rágódott; az ember a legszebb gondolatokat annyira megszokja: hogy végre semmi szépet sem talál benne.» Mély megfigyelése ez az alkotó természetnek. Nem ritka eset, hogy a hosszan tengődő terv kihűl, a kohó tüze kialszik a késlekedésben, mielőtt az érc formába ömlenék: túlságos lassú érlelés alatt elsorvad a kidolgozás ingere, ha munka közben is nem kecsegtet a lehetőségek közt való szabad válogatásnak meglepetése, a képzelet játékának gyönyörűsége, mikor a szellem kidolgozás közben is alkot, s nem a gondolatban már kitaposott gyalogúton mendegél. A művésznak szüksége van nagy tervei közt egy-egy kisebb munkára, mely játszva halad s a befejezés örömében részelteti.

E kettős lelki szükség is oka, hogy a *Daliás idők* kidolgozása a VII. ének elején megszakadt. Nem a költő munkakedve vagy épen tehetsége apadt el, hiszen rögtön új tárgyak felé fordul: egyik kész mese anyag, csak alakítást kíván, játékosan siet a befejezéshez, ez *Joku ördöge*; a másik, nagyobb tervben a kor keserű hangulatát fejezi ki, mely régóta felgyült benne: ez *A nagyidai cigányok*.

VOINOVICH GÉZA.